
LANDSBY OG ENKELTGAARD.

Foredrag paa Dansk historisk Fællesforenings Aarsmøde i Kolding 1934.
Af *Svend Aakjær*.

Et af de Problemer, der i de senere Aar har været stærkt drøftet indenfor Bebyggelseshistorien, ikke blot i Danmark og i vore to nordiske Nabolande, men i hele Nord- og Vesteuropa, er Forholdet imellem Enkeltgaardsbebyggelsen og Landsbybebyggelsen.

Problemet er herhjemme især blevet brændende efter at man nu ved Ginderup i Thy er begyndt at fremdrage vor ældste Landsby, fra førromersk Jernalder. Den samme Forsker, hvem Ledelsen af denne Udgravning nu er overdraget, Professoren i Kulturgeografi, Dr. Gudmund Hatt, havde forinden allerede sat et andet stort og interessant Arbejde i Gang, nemlig en grundig Opmaaling og Undersøgelse af en Række endnu eksisterende Rester af Oldtidsmarker i Jylland. Det vil sikkert vise sig særdeles frugtbart for det kulturgeografiske Studium, at Professor Hatt er baade Arkæolog, Etnograf og Geograf. Først ved de af ham fremdragne Fund af samtidige Marker, Bopladser og Grave kan vi begynde at danne os en Forestilling om det i Bebyggelseshistorien saa vigtige Forhold mellem Bolig, Dyrkningsomraade og Grave. Sophus Müller rejste i sine banebrydende Studier over Vej og Bygd i Sten- og Bronzealder dette Problem, og søgte at hævde den Opfattelse, at et fuldstændigt Højkort tillige var et fuldstændigt Bebyggelseskort, og selvom jeg finder særdeles meget i den Kritik, der fra landbrugsvidenskabelig Side er rejst imod Sophus Müllers Theorier af Niels Overgaard, berettiget, saa var Müllers store Overblik og hans fint afstemte Methode dog sikkert i højeste Grad frugtbare for Studiet af Oldtidens Bebyggelseshistorie i hele Norden.

Der er dog endnu Problemer nok tilbage. Er det mon saaledes rigtigt, at Bosættelsesformen i Oldtiden kun var Enkeltgaarden? Laa Bosted og Grav i umiddelbar Nærhed af hinanden? Laa de gamle Bosættelser altid ved Vejene? Professor Hatt er i Færd med at løse nogle af disse Problemer, men det er, saavidt jeg skønner, ogsaa først ved saa nøje Undersøgelser som Professor Hatts, at Problemet kan løses. Da Sophus Müller skrev sin Afhandling 1904, var der knapt nok fremdraget en eneste Hustomt fra Oldtiden, og jeg formoder, det var derfor, han talte om Vej og *Bygd*, ikke om *Bosted*. Overgaard synes mig at have Ret i, at Grav og Bosted ikke behøver at ligge paa samme Sted.

Fra engelske og tyske Forskere Frederick Seeböhm og K. Rhamm stammer Theorierne om, at Landsbyen er opstaaet i romersk Jernalder som et »Plovfællesskab«, en Theori, som herhjemme har haft en varm Talsmand i Professor Erik Arup. For det første viser nu Ginderup-Fundet, at der fandtes Landsbyer her i Landet allerede i førromersk Jernalder. For det andet forekommer det mig ganske umuligt at tænke sig, at en hel Landsbys Tilliggende overhovedet nogensinde kunde pløjes med een Plov. Hjulploven kan ingenlunde sammenstilles med en bekostelig Tractor eller Selvbinder. Aldrig i Verdens Kulturhistorie har man hørt, at et helt Landsby-Samfund paa flere Gaarde kunde dyrke deres Jorder med een Plov, hver Helgaard maa mindst have een Plov.

Alligevel er det naturligvis rigtigt, at Ploven kan have betydet noget for Udformningen af Agerskifterne, men det er ogsaa noget andet end at den skulde være Stammoder til selve den danske Landsby.

Om Aarsagen og Tidspunktet for Landsbyens Opstaaen maa vi foreløbig helst vente med at udtale os med Bestemthed. Vi nøjes med at fastslaa Landsbyens Eksistens allerede i førromersk Jernalder i Jylland, og konstaterer, at i vore Nabolande kendes Enkeltgaard og Landsby Side om Side tilbage til yngre Stenalder, medens de i Danmark kendes saa langt tilbage som de historiske Kilder rækker.

Paa Forhaand synes der mig heller ikke at være nogen tvingende Grund til at antage, at den ene Bosættelsesform skulde have udviklet sig af den anden.

De altfor eensidige Theorier, August Meitzen opstillede om Enkeltgaard, Klyngeby, Rækkeby som Udtryk for forskellige Stammers sjælelige Ejendommeligheder, er nu forladt af de fleste besindige Forskere. Vi tror ikke mere, at Enkeltgaarden er keltisk, som et Udslag af Kelternes Trang til individuel Selvhævdelse, eller at Klyngebyen er slavisk, som Udslag af Slavernes Flokfølelse. Alligevel er det muligt, at vi ved Betragtning af Enkeltgaardenes Fordeling ud over Landet, kan faa et Fingerpeg om, hvor Aarsagen til Forskellen paa Landsby- og Enkeltgaardsbebyggelse skal søges.

Her i Jylland er det særlig i Ringkøbing og Hjørring Amter, i Hardsyssel og Vendsyssel, at Bosættelsen i ældre Tid er sket i Enkeltgaarde. Tager vi f. Eks. Tilstanden ved Christian den Femtes Matrikel af 1688 — den Matrikel, som gjaldt for alle Landejendomme, indtil de nuværende Matrikelnumre indførtes med Matrikelen af 1844 — saa har vi her et Materiale, som omfatter hele Danmark, med Undtagelse af Sønderjylland og Bornholm. Til Sønderjylland hørte jo ogsaa før 1864 de otte Sogne i Nørre Tyrstrup Herred her i Amtet. Materialet er nu i Form af letoverskuelige statistiske Tabeller gjort let tilgængeligt for Behandling ved Henrik Pedersens Bog *De danske Landbrug 1688*. Her kan vi gøre op i Procent, hvor stor en Del af Gaardene i hvert Herred, der er Enestegaarde. Med dette Ord, der ikke kommer af Ordet »eneste«, men af *Eens-Tækæ*, en enkelt Mands Tægt eller Dyrkningsomraade, indtagne Jord, betegnes den Enkeltgaard, der havde sit særlige Agerland, som laa udenfor Landsbyfællesskabet.

Da Sophus Müller til sine Studier over Oldtidsbebyggelsen først skulde udvælge et karakteristisk Omraade, som bød paa tilstrækkelige naturlige Forskelligheder, valgte han Landet Syd for Limfjorden fra Vesterhavet og ind til Randmorænen Øst for Viborg. Det var uden Tvivl et heldigt Valg. Hvis man fortsætter Øst paa, fra Vesterhavet til Aarhusbugten, vil man faa et Om-

raade, der viser baade den vestjyske og den østjyske Natur i sin skiftende Forskellighed. Tager vi da disse Herreder for os fra Vest til Øst, saa vil vi finde en meget tydelig Nedgang i Enkeltgaardsprocenten jo længere vi kommer Øster paa.

Vi begynder ude ved Vesterhavet i Vandfuld Herred, det Herred hvori Bovbjerg ligger. Her er Enkeltgaardsprocenten 75, og i enkelte Sogne stiger den helt op imod 100. I disse Sogne er der altsaa overhovedet ingen Landsbyer. Gaar vi nu Øst paa ind imod Lemvig og Struer, i Skodborg Herred, bliver Enkeltgaardsprocenten 66, i Hjerm Herred ved Holstebro er den 38, i Ginding Herred 28. Vi har nu naaet Ringkøbing Amts Østgrænse ved Karup Aa og Skive, og gaar nu ind i Viborg Amt, hvor Procenten i det vestligste Herred, Fjends Herred, er 17, i Nørlyng Herred omkring Viborg er den 16, i Middelsom Herred er den 11, i Hovbjerg Herred 12, i Galten Herred 6, Gern Herred 5, Øster Lisbjerg Herred 4, i Framlev, Sabro og Vester Lisbjerg Herreder er den 3, og naaer vi helt ud mod Aarhus, østligst i Hasle Herred, synker Procenten helt ned under 2. Her findes altsaa, fraset Hovedgaardene, næsten kun Landsbybosættelse.

Det viser sig altsaa, at i de skarpe, tørre Herreder mod Vest er op imod $\frac{3}{4}$ eller mere af Bebyggelsen foregaaet i Enkeltgaarde, men saa snart vi naaer Øst for Isgrænsen, Randmorænen, den jyske Aas, som løber midt ned igennem Jylland, falder Enkeltgaardsprocenten ned til 10, indtil den efterhaanden som vi gaar Øst paa til de gode, tætbebyggede, gammeldyrkede Herreder omkring Aarhus falder helt ned til 1—2 Procent.

Ikke blot naar man bevæger sig ude fra det magre Vestjylland og Øst paa kan man iagttage denne tydelige Nedgang i Enkeltgaardsprocenten. Det samme Forhold møder vi, naar vi gaar fra de udprægede Hedeegne i Syd og op imod Limfjorden. Vi kan f. Eks. tage Herrederne ude i den vestlige Del af Viborg Amt, eller rettere Salling Syssel, der bestod af tre fra Naturens Haand meget forskelligt udrustede Dele: Fjends Herred, Salling og Mors. Da møder vi, naar vi gaar fra Hederanden i Syd mod Nord, den samme Forskel. Mod Syd i det magre, tyndt bebyg-

gede Fjends Herred var Enkeltgaardsprocenten 17, i det frugtbare og tætbebyggede Salling, som var meget skovfattigt, og hvor større Hedestrækninger kun sparsomt fandtes, falder Procenten straks ned under det halve, til 8, og paa den fede, gammeldyrkede Limfjordsø Mors falder den helt til 6. I Fjends Herred var det i de mest udprægede Hedesogne, at Enkeltgaardsprocenten var størst. Her kunde den stige til 54, saaledes at over Halvdelen af Sognets Gaarde var Enkeltgaarde; men i de gode Sogne ved Limfjorden eller langs med Aaer og Bække, hvor der var rigelig Græsning, i Forbindelse med godt Agerland, faldt Procenten ned under 2, og vi mødte store og anseelige Landsbyer paa 18—22 Gaarde. I Salling var der hele 6 Sogne, som overhovedet ingen Enkeltgaarde havde, og i de 25 af Halvøens 36 Sogne laa Procenten under 10. Højest var den i det skarpe Sogn Vile, der havde en Enkeltgaardsprocent paa 42, der nærmede sig betænkeligt til de udprægede Hedeegne, f. Eks. Hammerum Herred 46. Naar det nævnes, at Enkeltgaardsprocenten for hele Nørrejylland er 15, vil De forstaa, at det næppe er et Tilfælde, naar det netop er Hedeegne som Hammerum Herred, hvor den stiger til 46. For Viborg Amt var Procenten 11, lavest var Sønderlyng Herred op imod Randers med 4 Procent, højest Fjends Herred Syd for Skive med 16—17.

Naar vi nu herfra bevæger os ned paa disse Egne, vil De se ganske de samme Forhold gentage sig. Jeg vælger i Stedet for Vejle Amt hellere det gamle Koldinghus Amt, dels fordi jeg alligevel mangler Materiale for Nørre Tyrstrup Herred, dels fordi Koldinghus Amt netop omfattede de to gamle jyske Sysler Jelling og Almind Syssel, nemlig de 8 Herreder: Nørvang, Tørrild, Slavs, Jerlev, Elbo, Brusk, Holmans og Andst Herreder. De 3 Herreder Brusk, Elbo og Andst Herreder havde en lavere Enkeltgaardsprocent end det laveste Herred i Viborg Amt (Sønderlyng), nemlig fra 3—3½. Brusk Herred stod lavest, med 3 Procent. 3 Sogne manglede ganske Enkeltgaarde: Herslev, Viv og Bramdrup, og det højeste Sogn, Harte, havde dog kun 7½ Procent. Holmans og Jerlev Herred havde fra 4—4½ Procent Enkeltgaarde. Alle disse 5 Herreder, Brusk, Elbo, Andst, Hol-

mans og Jerlev laa over Gennemsnittet i Koldinghus Amt. De havde et Gennemsnit paa tæt ved 4 Procent. Saa snart vi kommer ind i Nørvang, Torrild og Slavs Herreder, skifter Billedet. Nørvang og Torrild Herreder havde samme Procent som Fjends og Nørlyng Herreder i Viborg Amt: 15—16, og Slavs Herred havde endda en Enkeltgaardsprocent paa 27. Naar De hører Navnene paa de Sogne, der har den højeste Enkeltgaardsprocent, vil De straks være klar over, at det er de udprægede Hedesogne: Skibet, Hover og Lindeballe i Torrild Herred havde 28—33 Procent, Ringgive og Give, Tyregod, Vester og Brande i Nørvang Herred havde 29—34 Procent, og Hejnsvig og Vorbasse i Slavs Herred havde 31—42 Procent. Disse 3 Herreder sætter Enkeltgaardsprocenten i Koldinghus Amt op til knap 10, altsaa kun een Procent lavere end Viborg Amts.

De ser det samme Forhold tydeligt gentages som i Midtjylland: De magre og skarpe Sogne har den højeste Enkeltgaardsprocent, den kan i Sogne som Hejnsvig stige til over 42, altsaa næsten Halvdelen af Sognets Gaarde er Enkeltgaarde.

Paa den anden Side havde vi, selv paa Øerne, hvor Enkeltgaardsprocentens Gennemsnit var ganske lavt, Egne som Nordostsjælland, især i de vidtstrakte Skovegne i Hørsholm og Kronborg Birker, hvor Enkeltgaardene næsten beherskede Landskabet, saaledes at Procenten kunde stige til 37. Som Modsætning havde vi de tætbebyggede, frugtbare Herreder mellem København og Roskilde, Smørum og Tune Herreder, der ikke havde andet tilfælles med den jyske Hede end Navnet: Heden. Her fandtes overhovedet ingen Enkeltgaarde i ældre Tid. Naar Enkeltgaardsprocenten ellers for hele Sjælland kun var tæt ved 3, saa forstaaer man, at det er paafaldende, at det netop var i de udprægede Skovegne i Nordostsjælland den steg til 37 (Blovstrød 37, Esbønderup 35, Maarum 28). Her havde Procenten altsaa samme Højde som i et udpræget jysk Hedesogn, ja, den var højere end i Ringgive eller Vorbasse.

Det samme karakteristiske Forhold gentager sig paa Fyn. Her er Enkeltgaardsprocenten 5, men i de skovrige Herreder Skovby og Odense Herred stiger den til det dobbelte, 11 og 12, samme

Procent som i Hornstrup og Gadbjerg i Nørvang Herred, og i udprægede Skovsogne kan den stige helt op til 50 Procent, Ueberud 50, Veflinge 30, Vigerslev 28, Brylle 24, hvorimod den er lavest i det tidligt opdyrkede Skam Herred, hvor den er under 2. For det fede Laaland og Falster er Enkeltgaardsprocenten meget lav, under 2, men den er højest i det Herred, der har mest Skov og mager Jord, Fuglse Herred (2,4) og lavest i det skovfattede Falster Sønder Herred, hvor den er under 1 (0,7).

Grunden til, at Bosættelsen i det meste af Hardsyssel (Ringkøbing Amt) er sket ved Enkeltgaarde, medens Østjylland og Øerne havde overvejende Landsbybebyggelse, er da den ganske naturlige, at der i Vest- og Midtjyllands Hedeegne og Klitegne kun var saa lidet og saa spredtliggende dyrkelig Jord, som Fortidens Landbrug kunde magte, at der ikke blev samlede Livsmuligheder nok paa samme Sted til flere Gaarde end een.

Det viser sig at gælde over hele Danmark, *ogsaa paa Øerne*, at hvor der ikke var landbrugsøkonomiske Muligheder nok til Stede i samlet Mængde, dør faar vi Enkeltgaarden. Og paa den anden Side, overalt i Landet, hvor Naturen tillod Sambosættelser i flere Gaarde, *ogsaa i Vestjylland*, dør fik vi Landsbyerne.

Her synes mig det statistiske Materiale fra Matrikelen af 1688 paa overbevisende Maade at underbygge de Grundsætninger, som Niels Overgaard har fremsat i sin Afhandling om Vestjyllands Oldtidsbebyggelse. Ligeledes mener jeg, at hans Fremhævelse af Græsningsomraadernes store Betydning for det primitive Landbrug, ogsaa for Agerbruget, er indlysende rigtig. Saa snart vi ude i Enkeltgaardernes Domæne, Ringkøbing Amt, træffer Egne, hvor Aerne bræmmes af brede Enge og Kjær med gode Græsgange i passende Nærhed af dyrkelig Agerjord, eller kommer ind i det frugtbare Bælte med rige og fede Mærsk-Enge paa Ringkøbing-Eggen, saa møder vi i 1688 store og anseelige Byer paa indtil 20—30 Gaarde (Tarm 30, Nørre Bork 22, Madum 22, Forsum 21, Sønder Bork 20), Byer som kan maale sig med de største her i Koldinghus Amt: Gaarslev 28, Velling 26, Jelling 20,

Ilved, Tyvkjær og Nørre Bjært 19, selvom de ikke naar den største By her i Egnen: Erridsø med 40 Gaarde.

Saasnart vi i Ringkøbing Amt kom uden for disse Bælter, mødte vi de magre, tørre, vidtstrakte Sogne, som bestod af lutter Enkeltgaarde og helt manglede Landsbyer: Bøvling 47 Enkeltgaarde, Vandborg 40, Flynder 33, Dybe 31, Ferring 19.

Dér hvor Naturens Karrighed, og maaske især Mangelen paa tilstrækkelig Græsning, forbød Sambosættelsen i Landsbyer — dér fandt vi Enkeltgaardsbebyggelsen. Derfor fandt vi den i Hardsyssel og Vendsyssel, og ikke fordi denne Bosættelsesform havde nogen Sammenhæng med særlige Folkestammer, Haruder og Vandaler, der skulde have givet Hardsyssel og Vendsyssel Navn. Ikke fordi der var en særlig intim Kulturpaavirkning fra Norge til Jylland. Baade i Norge og Danmark har Enkeltgaardsbebyggelsen sikkert den samme Aarsag: Mangelen paa større, sammenhængende Strækninger af Agerland og Græsgange. Heller ikke skyldes den et paastaaet Stammeslægtskab mellem Friser og Jyder. Ogsaa i Frislands Marskegne har Enkeltgaardsbebyggelsen naturlige Aarsager. I visse Egne, hvor Naturen kræver det, ligger Gaardene hver paa sin lille Forhøjning i Marsken, sin *weer* eller *werf*, til Værn mod Fugt og Oversvømmelse, og her kan egentlig Landsbybebyggelse jo ikke opstaa. I andre Egne findes netop store, tætsammenbyggede Landsbyer, nemlig i Egne, hvor der var rigeligt med Agerland og Græsning og tørre, velegnede Pladser til at lægge Byerne paa. Naturen er det altsaa, som er Moder til de forskellige Bosættelsesformer, og mon ikke dette ogsaa vil vise sig at gælde de forskellige Landsbytyper?

I sine forskellige banebrydende Afhandlinger om dansk Landbrugs- og Bebyggelseshistorie delte Peter Lauridsen sidst i 90'erne vore Landsbyer i 3 Typer efter deres Form: Rundby, Langby og Terrænby. Han laa her i noget for høj Grad under for Paavirkningen fra August Meitzen. Efterhaanden som man nøjere undersøger disse Landsbyer, faar man Øjet op for, at disse Typer meget ofte blot er forskellige Udviklingsformer af een eller højst to Grundtyper af Landsbyer. Langt den mest udbredte Type i Danmark er Rækkebyen, der er naturlig for en

Landsby med udpræget Agerbrug. Jeg skal dog ikke benægte, at der hist og her kan leve Rester af en Type af Landsbyer med oprindeligt overvejende Kvægbrug, hvor Gaardene er grupperede omkring en Fold midt i Byen. Men i begge Tilfælde afhænger det sikkert af de omgivende Naturforhold, af Livsmulighederne paa Stedet, hvilken Udvikling og hvilke Former vore Landsbyer fik, og, saaledes opfattet, er egentlig alle vore Landsbyer »Terrænbyer«.

Ligesom det har vist sig ved de Husfund fra Tiden omkring Kristi Fødsel, som er gjort i de sidste 10 Aar omkring i Nørrejylland, at den oprindelige Gaardtype var det eenlængede Hus med Beboelse og Stald i samme Længde, hvoraf Parallelgaarden, Vinkelgaarden, den trelængede Gaard og senest den firelængede, sluttede Gaard har udviklet sig, saaledes vil det vist nok ogsaa vise sig, at den mest udbredte danske Landsbytype oprindeligt bestod af en enkelt Gaardrække. Arkitekt H. Zangenberg har i sin Bog om de danske Bøndergaarde slaaet til Lyd for denne Opfattelse af Bondegaardens Udvikling, og Henrik Larsen har overfor Peter Lauridsen hævdet, at Grundtypen af den danske Landsby var den enkelte Gaardrække med sine Tofter bag ved sig, som var Særeje, og bag hvilke den i Fællesskab drevne Indmark laa.

Toften var Gaardens oprindelige Agerjord. Ordet Toft betyder egentlig Husgrund. Det er det samme Ord som Ordet Tomt, og det hører til de urgamle Ord i vort Sprog, som rækker helt tilbage til vore sproglige Stamfædres allerældste Tilværelse dybt inde i Centralasien.

Fordi Toften var den oprindelige Agerjord, havde man i Danmark og Sverige den Skik, at Tofternes Bredde blev medbestemmende for Gaardenes Lod og Del i Marken. »Toft er Agers Moder« var en fællesnordisk Grundregel. Toften ved Gaarden var Hovedet, hvor Agrene var Lemmerne.

Efterhaanden som ny Jord blev indtaget til Dyrkning, deltes Jorden imellem Landsbyens Gaarde efter det Forhold, som var givet ved Tofternes indbyrdes Bredde.

Denne Regel havde Gyldighed under alle Driftssystemer. Det

herskende Agersystem i Danmark var den aabne Mark, uden andet Hegn imellem de enkelte Agre end den dybe Fure, Ager-Renen, men med Gærde og Dige omkring de Fald og Vange, der det Aar var indtaget til Dyrkning. Med Dyrkningsfællig, med fælles Græsning paa de hvilende Vange og paa Overdrevet, med lange og smalle, højryggede Agre, sædvanligvis af 5—7 Meters Bredde. Agerens Længde var vekslende efter Terrænet, og følgelig var Arealet ogsaa noget svingende. Efter nogle statistiske Beregninger, jeg har foretaget i forskellige Dele af Landet, har Middeltørrelsen af Ageren i Fællesskabets sidste 2 Aarhundreder, det 17. og 18. Aarh., været omkring 3 Skæpper Land. Man regnede fra Middelalderen Ageren for 24 Furer, hver sandsynligvis af 9—12 Tommers Bredde.

Selvom der var Dyrkningsfællig og fælles Græsning, saa var der dog ingenlunde Fælleseje. Selvom Agrene til en Gaard laa spredt omkring i alle Skifterne, for at sikre Brugeren lige god Lod og Del i baade den gode og slette Jord, saa var der som Regel stor Forskel paa Agertallet og dermed det samlede Areal til hver Gaard i Byen.

Men selvom det ved en overfladisk Betragtning kunde synes som om alle disse spredtliggende Agerstrimler kom hulter-til-bulter imellem hverandre, saa viser det sig snart ved et nøjere Eftersyn, at der var visse ganske faste Regler, hvorefter Lods-ejerne har skiftet dem imellem sig.

Vi er ikke saa heldige her i Landet at have Landsbykort fra det 17. Aarhundrede, saaledes som i Sverige. Kun fra visse Egne af Sønderjylland, nemlig 3 Herreder i Aabenraa Amt, har vi Kartografen Johs. Mejers Kort 1641, og fra Aarene omkring 1713 har vi for de 8 Sogne, og nogle flere Sogne i Haderslev Amt, Landmaaleren Gries' Kort med tilhørende Opmaalinger. Ellers er det som Regel tidligst fra Landboreformernes Tid vore ældste Landsbykort i stor Maalestok stammer. Det er da et stort Held, at vi i Markbøgerne, Opmaalingsprotokollerne fra den store Landmaaling 1681—83, der dannede Forarbejdet til Christian den Femtes Matrikel af 1688, har en fortræffelig historisk-topo-

grafisk Kilde til Kundskab om det gamle Fællesskab i Landsbyerne.

Jeg har kaldt Jorddelingen, den Metode, hvorefter Bønderne fordelte Agrene imellem sig, for *Landskifte*, den Maade, hvorpaa de »skiftede Land« imellem sig.

Den ældste Form for Landskifte har vi sikkert paa Samsø. Her var Jorden delt i Fjerdinger, og hver Gaard havde Ret til et bestemt Antal Fjerdinger i Marken, men Gaarden havde ikke sine faste Agre, ikke de samme Agre hvert Aar, men rykkede hvert Aar en Ager frem i Skiftet efter en fast Omgang imellem Gaardene. Dette Landskifte kan man kalde *Aarskifte*.

I andre Byer har man et ret primitivt Landskifte, hvor der ofte findes en Enhedsager paa 10 Alens Bredde. Visse Grupper af Gaarde havde deres Agre liggende nogenlunde samlet i Ager-skifterne. Hvis en saadan Gaardgruppe da f. Eks. omfattede 3 Gaarde, Nr. 1, 2 og 3, saa fulgte disse Gaarde ofte i Besiddelsen af Agrene en nogenlunde konstant Rækkefølge ude paa Marken, saaledes at f. Eks. Nr. 1 i alle Tilfælde havde den østligste eller sydligste Ager (den der laa nærmest Solen) og Nr. 3 den vestligste eller nordligste Ager (den der laa fjernest fra Solen). I saa Tilfælde vil det ofte vise sig, at den Ager, som tilhørte Gaard Nr. 1, var dobbelt saa bred som de Agre, der tilhørte de to andre Gaarde i Gruppen. Da disse særlige Forhold vender tilbage i forskellige Byer, som ligger fjernt fra hverandre, de kendes f. Eks. i Vindeby paa Laaland og i Sale i Ginding Herred, saa faar man Indtryk af at staa overfor en vis Regelmæssighed ved dette Landskifte. Istedet for Henrik Larsens Navn for denne Type »uregelmæssig Agerfordeling«, har jeg foretrukket at kalde den for *Fornskifte*, efter dens Navn i de svenske Love. Den synes nemlig at være ældre end de mest fremherskende to Landskifteformer, *Bolskifte* og *Solskifte*, og indeholder ligesom Spiren til dem begge. *Bolskiftet* optræder allerede som en gammel Institution i vort ældste danske Brev, Knud den Helliges Gavebrev til Lunde Stift 1085, og i vore Landslove fra Middelalderen forudsættes det, at Byer fra Arilds Tid har været skiftet i Bol. Derimod gives der udførlige Regler for Foretagelsen af *Solskifte*

ved Rebning i vor yngste Landslov, Jyske Lov, og det er vistnok sandsynligt, at denne Landskifteform først indføres ved den Lejlighed.

Disse tre Former for Landskifte, der sandsynligvis i Tid følger saaledes efter hverandre: *Fornskifte*, *Bolskifte* og *Solskifte*, er det som oftest nogenlunde let at skelne fra hverandre, hvor da ikke senere Arvedelinger og Mageskifter har forrykket de oprindelige Ejerforhold alt for meget.

I en bolskiftet By vil som oftest baade Landsbyjorden og Agerskifterne være delt i visse Grupper, omfattende flere Gaarde, og kaldet *Bol*. Hvert Agerskifte er delt i ligesaa mange lige brede Dele som der er Bol i Byen. Den Del, der tilfaldt et af Byens Bol, deltes atter imellem Bolets Gaarde i flere Dele, een Del for hver Gaard, men her rettede Delens Bredde sig efter Gaardens Størrelse. Som oftest var Gaardene i en By ikke lige store og fik derfor ikke lige brede Lodder i Bolet. Gaardenes Lodder i Bolet kom i samme Rækkefølge indenfor Agerbolet ude paa Marken som Gaardene selv laa i inde paa Bygaden, solret. Man ser, at Bolets Tilliggende paa Marken var solskiftet imellem Bolets Gaarde. Disse Bol kan maaske forklares som en Slags Lægdsinddeling fra Oldtiden, hvorved det skulde opnaaes at hvert Lægd var lige stort og dets Jordtilliggende lige værdifuldt. For at opnaa dette maatte man ofte lægge Gaarde i Bol sammen, som ikke laa ved Siden af hverandre inde paa Bygaden.

Ved solskiftede Byer derimod fik alle Byens Gaarde i hvert Agerskifte tildelt deres Jord i stedse den samme Rækkefølge, og det viser sig at være den samme Rækkefølge, hvori Gaardene fulgte solret efter hverandre inde paa Byens Gade.

I Fornskiftet havde vi allerede de to Ejendommeligheder ved de senere Skifteformer: Delingen af Gaardene i Grupper, som hver fik tildelt Jord nogenlunde samlet i Agerskifterne, og Delingen af Jorden efter Gaardenes Størrelse og solret efter deres Beliggenhed paa Bygaden.

I Bolskiftet blev disse Grupper blot reguleret, saaledes at Bolene blev gjort nøjagtig lige store, og Solskiftet imellem Bolets Gaarde indbyrdes blev strengt gennemført.

I Solskiftet, den yngste Landskifteform, og her paa Egnen sikkert den mest udbredte, blev Solskifte fuldstændig gennemført for alle Landsbyens Gaarde, Bolgrupperne blev opløst, tit blev endogsaa Særejet af Tofterne opgivet og deres Størrelse reguleret.

Maaske rummer Fornskiftet Levninger af en Slags Old-Bol, saaledes at Bolet maaske tør formodes at række tilbage til Tiden før Aar 1000, til Vikingetiden.

I det hele taget har det altsaa nu vist sig, at naar Peter Lauridsen sidst i 1890'erne havde den Opfattelse, at Landskiftet paa vore Landsbyvange og selve Gaardrækkerne i vore Landsbyer var undergaaet store og gennemgribende Forandringer engang i Middelalderen ved Indførelse af Solskiftet overalt, saaledes at det gamle fuldstændig forsvandt, saa var han — heldigvis — paa Vildspor. Han naaede inden sin Død at se Henrik Larsens Kritik, og jeg mindes endnu, hvor optaget han var af den, og at han var klar over dens Berettigelse. Først ved Udsiftningen og Udflytningen omkring 1800 skete det store Brud med Fortiden. Paa Landmaalingens Tid 1681—83 har vi ved en Mængde Landsbyer over hele Landet endnu saa gamle Jorddelings- og Ejendomsforhold, at de kan række helt tilbage til Oldtiden.

Den nye Opfattelse er saaledes langt mere frugtbar for Forskningen end den gamle. Det viser sig altsaa, at Landsbyens Gaarde og Vangeskifter har føjet sig til hinanden i gradvis Udvikling, bygget op Fod for Fod omkring en oprindelig Kerne. Ved en Metode, som i mangt og meget kan minde om Arkæologens eller Bygningshistorikerens, skulde det være muligt at skrælle Lag for Lag af den gamle Bygning, og derved naa ind til Landsbyens oprindelige ældste Kerne: Den oprindelige Gaardrække med Tofterne bag sig, og med det ældste Agerland og det gamle Græsningsland i sin Nærhed.

Har man fastslaaet Gaardrækkens oprindelige Omfang og Plads, maa man undersøge Agerlandet, Beliggenheden af de ældste Agerskifter, og især Tofterne. Landskiftet paa Vangene, den Rækkefølge, hvorefter Gaardene fordeler de enkelte Agre imel-

lem sig, kan vise en Del om Gaardenes oprindelige indbyrdes Plads og Størrelsesforhold. Agerskifterne, som vi ser dem i Markbogen 1682—83, er en ejendommelig historisk-topografisk Kilde, en særlig »Jordebog«, indridset paa Vangene, ikke med Gaasepen og Blæk, men »med Reb og Rafte«, som det gamle Landmaalingsudtryk lød, med Maalereb og Maalestang, engang i en fjern Tid, ofte mange Aarhundreder før Landmaalingens Tid. Den ejendommelige Skik, at Forholdet imellem Gaardene var nogenlunde fast, idet deres gamle indbyrdes Toftebredder var en Art justeret Maalestok for deres senere Lod og Del i de nyindtagne Agerskifter, gør det muligt at drage visse Slutninger fra Del til Helhed, om Ejendommenes oprindelige indbyrdes Størrelsesforhold og Gaardenes oprindelige indbyrdes Beliggenhed paa Bygaden.

En Undersøgelse af Marknavnene paa Byens Omraade kan fortælle os mangt og meget om de oprindelige Natur- og Kulturforskydninger, kan ofte gøre det klart, at visse Dele af Bymarken hører til den forholdsvis sent opdyrkede Jord, medens andre, baade ved deres Beliggenhed og Navn tør udpeges som hørende til den gammeldyrkede Jord i Byen.

Ved at gennemgaa flere Landsbyer og Enkeltgaarde efter den nævnte »bygningshistoriske« Metode skulde man efterhaanden kunne naa ind til Urkimen eller Kernen i Sognets Jord, fastslaa det indbyrdes Aldersforhold imellem Sognets Ejerlag, dets Landsbyer og Enkeltgaarde.

Her veed vi allerede paa Forhaand, at de Byer, der oprindeligt har været Torper og Afbyggerbyer, de Byer, der f. Eks. har Navneendelsen *Torp* og *Bøl*, her i Koldinghus Amt Byer som Tolstrup, Vilstrup, Højrup, Stenderup, Starup, Bramdrup, Vamdrup og Ammidøbøl, Randbøl, Nybøl (Nebel), Knudsbøl, Tersbøl, men ogsaa Byer som Torup, Torpe, Tarp, Terp og Skovhølling og Kjærbølling, hører til de yngre Stednavne, medens f. Eks. Byer med Endelsen *-ing* og *-um* hører til de ældre Stednavne. Her i Koldinghus Amt Byer som *Kolding*, *Vinding*, *Velling*, *Favsing*, *Jelling*, *Fitting*, og *Egum*, *Holtum*, *Hindum*, *Hygum*, *Ørum*, *Nissum*, *Uldum*.

Ved at udvide den bebyggelseshistoriske Undersøgelse til en videre Kreds kan vi maaske ad disse Veje efterhaanden sættes i Stand til at efterspore de store Træk i *Herredets* Bebyggelseshistorie.

Her maa en topografisk og statistisk Metode forbindes med en sproghistorisk, der inddrager *Stednavnene* i Undersøgelsen.

Vil man danne sig et foreløbigt Indtryk af Bebyggelsen i de enkelte Herreder, kan man betragte Bebyggelsesnavnene, d. v. s. de Stednavne, som er knyttet til Herredets Byer og Gaarde. De kan deles efter Navneendelsen i *Naturnavne* og *Bygdenavne*. Til Naturnavnene regner jeg Navne som Tyvkjær, Hesselballe, Holte, Bække, Lunderskov, Kragelund, Gaverslund, Ravnholt, Hjortebjerg, Studsdal, Skjærbæk, Gudsø. Til Bygdenavnene Kolding, Egum, Pjedsted, Herslev, Vejlbj, Hønborg. Allerede naar man ser paa Forholdet mellem Naturnavne og Bygdenavne i et Herred vil man have et Indtryk af, om Bebyggelsen eller Naturen dominerer i Herredet. I alle Herrederne i Koldinghus Amt er der i Gennemsnit $1\frac{1}{2}$ Gang saa mange Bygdenavne som Naturnavne. Højest ligger Brusk og Andst Herreder med næsten 3 Gange saa mange Bygdenavne som Naturnavne, saa følger Elbo med lige ved 2. Holmans, Jerlev, Tørrild og Slavs ligger under Amtets Gennemsnit med 1,4—1,1 Gange saa mange Bygdenavne som Naturnavne, og kun i ét Herred, Nørvang Herred, overstiger Naturnavnene Bygdenavnene. Naturnavneprocenten ligger ved 41, højest er altsaa Nørvang Herred med over 52, lavest Brusk Herred med 26. Til Sammenligning kan anføres, at Naturnavneprocenten i Vrads Herred var 50, i Viborg Amt taget under ét 32, samme Procent som i Andst Herred. Hertil svarer en Bygdenavneprocent paa 58, højest i Brusk Herred 74, lavest i Nørvang Herred 39. I Viborg Amt var Bygdenavneprocenten 63, lidt højere end i Elbo Herred, i Vrads Herred var den lavere end i Slavs Herred, men dog ikke saa lav som i Nørvang Herred.

Man kan ogsaa ved at betragte *Skovnavnene* iblandt Bebyggelsesnavnene faa et Indtryk af, hvormeget Skov der er ryddet i Herredet. Her kommer Skovnavneprocenterne saaledes i Koldinghus Amt (med et Gennemsnit paa 16): Elbo 5, Jerlev $10\frac{1}{2}$,

Brusk 11, Tørrild 12, Slavs 13, Holmans 19, Andst 21 og Nørvang 36. Til Sammenligning tjener, at Viborg Amt havde 11 Procent, højest laa Hids Herred med 18, lavest Rødding i Salling, der mangler Skovnavne, fraset selve Herredsbyens Navn, maaske. I Tyrsting-Vrads Herreder var Skovnavneprocenten som i Andst Herred: 21.

Vil man have et foreløbigt Indtryk af Bebyggelsens Alder og Vækst, kan man opgøre Forholdet imellem de forskellige Bygde- navne med faste Endelser: Ing, Um, Sted, Lev, By, Torp og Bøl. Men her hersker der endnu ikke fuld Enighed om disse Navne- endelsers Kronologi, dog synes alle efterhaanden enige om, at Ing- og Um-Navnene hører til det ældste Navnelag, Byer som Kolding, Jelling, Velling, Vinding, Hygum, Egum, Ørum, Nissum, Uldum. Overalt, hvor germanske Folk tog Land, førte de disse to karakteristiske Navneendelser -Ing og -Heim med sig. Her stod Koldinghus Amts Navneprocent for Ing/Um-Navne betydeligt lavere end Viborg Amts, 5 mod 10—11 Procent. Især Sønderlyng Herred med 27, Sallings Herreder med 11—18 Procent var det som gjorde Viborg Amts Procent af gamle Navne saa høj. Her i Koldinghus Amt laa Holmans Herred højest med 10, Tørrild $7\frac{1}{2}$, Slavs 6, Jerlev 5 Procent. Lavest stod Brusk Herred (Broskov Herred) med 2 Procent, derefter Andst, Elbo og Nørvang med 3—4 Procent — det ses altsaa, at til Trods for den ringe Jord og den høje Enkeltgaardsprocent, har dog de to Hedeherreder, Slavs og Nørvang, været ret tidligt bebygget.

Omvendt kan man ved en Undersøgelse af Procenten for Torp og Bøl faa et Indtryk af den store Nyrydning af Land, som fandt Sted i Torp-Tiden fra den ældste Middelalder. Her ligger Andst Herred højest med 34 pCt., saa følger Brusk med 28, Elbo og Tørrild med 24—25, Holmans med 23, og under Gennemsnittet laa Jerlev 18, Nørvang og Slavs med $9\frac{1}{2}$ Procent. Gennemsnittet af Torpnavne for Koldinghus Amt var 22, for Viborg Amt noget højere: 26. Her ligger de to Hedeherreder altsaa lavest $9\frac{1}{2}$, lavere endnu end Vrads Herred med 16. Den Jord, som kunde dyrkes, var hovedsagelig indtaget i disse Herreder allerede i Oldtiden, saa der ikke blev Rum for noget Nyryd i

Torp-Tiden, hvorimod baade Andst og Broskov Herred endnu havde Muligheder for Opstaaen af et betydeligt Antal Torper. Ser man paa Procenten for de 4 udprægede Oldtidsendelser Ing, Um, Sted og Lev, vil man sandsynligvis have Omfanget af den Bebyggelse, der har fundet Sted til Folkevandringstid. Her staar Holmans Herred højest med 19 pCt., Jerlev 18, Elbo 14, Brusk og Tørrild 13. Under Gennemsnittet ligger de 3 Herreder Andst 12, til Trods for sine mange gamle Navne paa Sted (Andst, Gamst, Erst, Verst, Seest, Torsted) og sine 2 Ing-Navne (Gejsing og Revsing), Slavs $7\frac{1}{2}$ og Nørvang 6. Gennemsnittet for Koldinghus Amt er her 13, lidt lavere end Viborg Amt. Et Herred som Tyrsting Herred ligger over det højeste i Koldinghus Amt, Holmans Herred, med 20 pCt. mod 19, Vrads og Slavs Herred staar omtrent lige med 7—8 pCt., Gern Herred ligger omkring Elbo og Brusk Herreder med 13—14 pCt.

Vil man have et Indtryk af Sognenes Godhed med Hensyn til Jorder, kan man beregne for hver By, hvormange Tønder Land Agerjord, der 1688 medgik til 1 Tønde Hartkorn. Her i Jylland deltes Jorden i 6 à 7 Klasser: »allerbedst« Jord til 2 Tdr. Land pr. Td. Hartkorn, »god« 4, »middel« 6, »skarp« 9, »ond« 12, »allerværst« 16, og »allerværst« i 2. Potens 20 Tdr. Land til 1 Td. Hartkorn.

Hvis vi giver Sognene Karakter efter denne Skala, faar vi et Gennemsnit »middel« med $7\frac{1}{2}$ Td. Land pr. Td. Hartkorn for hele Koldinghus Amt. Højest er Holmans Herred med »god« Jord, ringest er Slavs Herred med over 17 Td. Land pr. Td. Hartkorn, altsaa allerværst. Vi vil som oftest se, at de Herreder og Sogne, som har den ringeste Jord, tillige er dem, der har den højeste Enkeltgaardsprocent. Det bedste Sogn er Hornstrup med $4\frac{1}{2}$ Td. Ld. pr. Td. Htk., derefter følger Seest, ØsterSned, Grejs og Gaverslund med 5 Td. Ld. og lidt derover pr. Td. Htk. Det sletteste Sogn er Grene med $21\frac{1}{2}$ Td. Ld. pr. Td. Htk., altsaa mere end der udkræves til Jord af allerværste Grad i 2. Potens (20), ikke stort bedre er Hejnsvig og Vorbasse med $19\frac{1}{2}$ og 16 Td. Ld. pr. Td. Htk. — ogsaa »allerværst« Jord. Ikke stort bedre er Grindsted med tæt ved 16 »allerværst«, Ringgive 15, Randbøl

og Vester 14; alle disse Sogne er »onde«. Her i Brusik Herred er Harte og Almind lavest med 8 Tdr. Ld. pr. Td. Htk. Bramdrup, Vilstrup og Tyvkjær har »god« Jord, selvom den er paa Grænsen af »middel«, ellers er alle Sognene »middel«, Brusik Herred er et typisk jysk »middel« Herred.

Ved et grundigt Studium af gamle Kort og Jordebøger, og ikke mindst ved Maalebøgenes Oplysninger om Agernavne og Agrenes Fordeling mellem Gaardene, Landskiftet, vil efterhaanden de store Linjer i vor Bebyggelsehistorie kunne tegnes.

Ved den gennemgribende Revolution af vore Landboforhold, som betegnes af Udskiftningen og Udflytningen sidst i det 18. Aarhundrede, blev alle Spor af Oldtid og Middelalder næsten ganske udvisket.

Men ogsaa kun næsten.

Mon De, mine Tilhørere, i Grunden tænker paa, at Ejendomsforholdene i vore Landsbyer er saa ualmindelig gammeldags som de er?

Vi gaar vel alle rundt og tror, at vort Landbrug og dets Ejendomsforhold er saa yderligt moderne, saa at enhver Flig af Oldtidens Mørke blev spredt, da Oplysningens klare Dag brød frem i Landboreformtiden ved det 18. Aarhundredes Slutning. Vi er saa optaget af at knytte Telefonens og Højspændingens Traade ud over Bøndernes Land, at vi ofte er tilbøjelige til at overse den spinkle graa Traad, som den Dag i Dag binder os fast til en meget fjern Oldtid.

Tager vi for os en moderne Landsbys Skatteligningsliste med alle de forskellige Landbrugeres Hundreder af Parceller, saa vil vi faa et levende Indtryk af, at vi nu lever i Udstykningens og Udhøkringens blomstrende Tidsalder. Men disse Parcellers Matrikelnumre peger tilbage til en Tid i 1840'erne, til Matrikelen af 1844, da Udstykningen knap nok havde taget saa kraftigt fat, og alle de Nutidsparceller, der f. Eks. har Nr. 3 — lad dem saa hedde 3 a, 3 q eller 3 bb — de hørte i 1844 til een og samme Ejendom, var samlet under een Hat, og det vil som oftest være den Hat, der nu er gaaet i Arv til Ejeren af Matr. Nr. 3 a. I 1844 var der ikke flere Ejendomme her end der er Løbenumre i Ma-

trikelen. Alle de Parceller, der nu har Tillæg af a, b, q, z, y eller andre Prydelser, dem kan man gaa ud fra skylder Udstykninger efter 1844 deres Oprindelse.

Men hvorledes var da disse Ejendomme i 1844 kommet til Verden? Ja, det veed vist enhver Landbruger: De blev skabt ved den største af alle Udstykninger, den store Revolution i enhver Landsbys Historie, selve Udskiftningen af Fællesskabet, der som oftest fandt Sted en Gang kort før eller efter 1800, da det gamle Fællesskab ophævedes, og hver Bonde i Lavet fik tildelt sin Lod for sig selv i større samlede Parceller.

Men hvorledes gik det da til ved denne Udskiftning? Det var jo dog ikke saa lige en Sag at give hver Mand samlede Lodder, hvor han før kun havde smalle Strimler i alle Agerskifter over hele Bymarken. Her er det, man skal lægge Mærke til een vigtig Ting: Man fordelte Jorden efter det gamle Hartkorn fra Christian den Femtes Matrikel af 1688. Hver Ejendom paa Udskiftningstiden, som brugte Jord med paahvilende gammelt Hartkorn, fik tildelt sin Lod efter Hartkornets Størrelse i Forhold til Byens samlede Hartkorn.

Saa er vi altsaa naaet tilbage til Christian den Femte. Men hvordan takserede Landmaalerne paa hans Tid da Jorden til Hartkorn? De maalte Arealet op, hver lille Strimmel af de mange Agre, og stedlige edsvorne Boniteringsmænd, som oftest Bønder fra Nabobyerne, takserede Jorden, ved at henføre den til een af de 6 Godhedsklasser.

Engen takseredes efter Læs Hø om Aaret, boniteret i 3 Klasser, Græsningen efter hvormange Høveder, der aarlig kunde faa Føden, ogsaa i 3 Godhedsklasser, og Skoven efter hvormange Svin den kunde føde med sin Olden. Alle disse Antal Tønder Hartkorn blev saa sammenlagt, og Summen af alle disse »Herligheder« blev Ejendommens samlede Hartkorn.

Men da Arealet som sagt rettede sig efter Tofternes Bredde, idet »Toft var Agers Moder«, som jeg før har forklaret, saa vil De forstaa, at Grunden til at der er Forskel paa Gaardenes Størrelse i Byen ofte kan ligge helt tilbage i Arilds Tid.

Naar Proprietær Jens Hansen i vore Dage har en stor anseelig

Gaard paa mange Tønder Land, medens Gaardejer Hans Jensen kun har en lille og slet Gaard, nærmest et Bolssted, saa kan det i mange Tilfælde skyldes, at Proprietærens Forgænger i Oldtiden var en stor Høvding med møgde Guld og mange Trælle, som tog rigeligt med Toftejord ind til Drift bag sin Gaard, fordi han havde Rang og Værdighed og undergavne Trælle nok til at drive den, medens Bolsmandens Forgænger kun var en Smaamand, der maatte nøjes med en smal Toft. De færreste tænker vel paa, at deres Gaardes Tilliggende blev bestemt maaske allerede paa samme Tid, da Guldhornene blev smedet.

Dette gammeldags Præg, som knytter den fjerne Oldtid til Nutiden, gør netop dansk Landsbyhistorie saa tiltrækkende for Forskeren. Har han først Hold i den rette Ende af Rebet, kan han Fod for Fod drage Oldtiden til sig.

Her er en vid Mark for Undersøgelse. Hele det gamle danske Bondeland med sine ældgamle Byer og Vange breder sig ud for Øjet, krystalliseret, fæstnet, men ikke stivnet, i de gamle Markbøger fra Christian den Femtes storslaaede Opmaaling, som opbevares paa Matrikulsarkivet i København. Den viser os det levende, dyrkede Land i al sin Forskellighed, saaledes som det laa udbredt for Landmaalere og Takseringsmænd sidst i det 17. Aarhundrede. Lige ned til Udskiftningstiden laa vore Landsbyer og deres Agerskifter endnu hen med deres brogede Blanding af nyt og ældgammelt.

Selvom ikke alt var en Arv fra Arilds Tid, saa var der dog i Væven saa rig en Oldtids-Islæt, at det nok lønner sig for den, der vil vide Besked med vort Landbrugs, vore Landsbyers og vor Bondestands Historie, at fordybe sig deri.